

Kantelende landschappen

De landschappelijke verbeelding van de tussenstad

De stadsrand is vanouds de plek waar het verstedelijingsproces een landschappelijk tastbare vorm aanneemt. Op die stadsrand zit een rijke landschappelijke traditie vast: niet die van de stoere stadsgezichten of de bucolische landschappen, maar de verbeelding van een tussenlandschap gevormd door de wederzijdse doordringing van stad en land. Bij deze traditie hoort een schilderachtige beeldtaal die aan deze derde wereld een geheel eigen esthetiek ontleent. Stad en land spelen een analoog spel als in de dialectische uitwisseling tussen natuur en cultuur in de pittoreske landschapsschilderkunst.¹ Binnen de dieptewerking van het landschap worden nu eens de stedelijke dan weer landelijke elementen op de voorgrond geplaatst. Maar, of de blik nu stadwaarts of landwaarts kijkt, de beelden uit het historische genre hebben een richting en zijn de projectie van een stedelijke orde op een voorstedelijke ruimte.

De vermenigvuldiging van het tussenlandschap

Vandaag laat de verstedelijking zich allang niet meer lezen als een afgetekend front dat in concentrische ringen over het land rolt en in opeenvolgende golven verschillende lagen van stedelijkheid afzet. De verstedelijking laat zich in een sterk vernetwerkte en gemonialiseerde wereld nauwelijks nog vatten in omschreven territoriale eenheden. Neil Brenner laat er in zijn laatste boek *Implosion Explosion* geen twijfel over bestaan.² Verstedelijking is onderhand een planetair fenomeen. Het is onbegrensd en omspant de wereld als een meerschallige relationele ruimte. De verstedelijking is niet overal aanwezig, maar ze is binnen de ruimte van *spaceship earth* onbegrensd, zonder buitenkant.

Brenner beschrijft een verstedelijingsproces dat zich afspeelt in een ruimte met wisselende territoriale geometrieën waarin de historische, vaak nationale verknoping van lokale en bovenlokale logica's loskomen en vervolgens in verschaalde vorm opnieuw worden verbonden. Deze variabele geometrieën zijn niet langer lokaal of nationaal, niet langer gedomineerd door monocentrische centrum-periferie relaties. Het gaat allang niet meer over een metro-poolregio of een functioneel stedelijk gebied dat zich uitstrekt voorbij de grenzen van de stedelijke

of metropolitane administratieve eenheid, maar om open netwerken waarin steden meebewegen in een complex proces van territoriale herschaling. Steden treden met elkaar in competitie, nationale territoria worden op Europese schaal opnieuw gebundeld, regio's weken zich los uit de oude natie-staat en vormen de bouwstenen van een postnationaal staatsbestel.

Bij de planetaire verstedelijking hoort een veralgemening van het tussenstedelijk landschap dat zich niet langer langs een duidelijke grens aftekent, maar mee-evolueert met de wisselende territoriale geometrieën. Dit veralgemeend tussenstedelijk landschap lijkt visueel op het landschap van het verstedelijkingsfront, maar dan zonder afgetekende richting. Waarheen het hedendaags tussenstedelijk landschap onderweg is, is minder duidelijk dan ooit en verschilt van plek tot plek. Sebastien Marot karakteriseerde het hedendaagse tussenlandschap als suburbaan, onderbepaald en subliminaal.³ Thomas Sieverts heeft het in zijn beschrijving van de verstedelijking in het Duitse Ruhrgebied over de *Zwischenstadt*, gevormd door polariteiten die niet op eenduidige wijze uitkristalliseren in netjes gescheiden en contrasterende territoria: tussen *Ort und Welt*, *Raum und Zeit*, *Stadt und Land*.⁴ Deze ruimte, zo stelt Sieverts, is in limbo, wordt verscheurd en verdeeld door haar tussenstedelijk karakter. Wat ontbreekt is de intellectuele arbeid die deze ruimte als ontwerpogave (*Gestaltungsfeld*) oppakt en expliciet tot voorwerp maakt van maatschappelijke verbeelding. 'De vaste typologie van het bouwen kan hier maar beperkt aan bijdragen'.⁵ Deze opgave, aldus Sieverts, is eerst en vooral landschappelijk.

In de afgelopen 20 jaar sinds Sieverts en anderen de blik op de tussenstad richtten, hebben stedenbouwers, landschappers en architecten zich collectief in het zweet gewerkt om deze beeldloze wereld te documenteren en te tonen. We zagen een niet aflatende stroom aan fotografische oefeningen, atlanten, films, etc.⁶ Er werd ook druk gewandeld en verteld, op zoek naar een zinnig standpunt en vooral naar een gemeenschappelijk verbeeldingsregister. Ook de historici en de erfgoedkundigen

1

Steven Jacobs en Frank Maes, 'Als een Schilderij', in: Steven Jacobs en Frank Maes (red.), *Beyond the Picturesque* (Gent: S.M.A.K.-Stedelijk Museum voor Actuele Kunst, 2009), 8-23.

2

Neil Brenner, *Implosion/Explosion: Towards a study of planetary urbanization* (Berlijn: Jovis, 2014).

3

Sebastien Marot, *Suburbanism and the Art of Memory* (Londen: AA Publications, 2003).

4

Thomas Sieverts, *Zwischenstadt* (Braunschweig: Vieweg, 1998).

5

Ibid., 139.

6

Een interessant overzicht van dergelijke mappingoefeningen werd door Actar en Arc en Rêve getoond in de tentoonstelling 'Mutations. R. Koolhaas, S. Boeri, S. Kwinter, H.U. Obrist'. *Mutations* (Bordeaux/Barcelona: Arc en Rêve en Actar, 2000).

Landscapes at the Tipping Point

The Landscape of the In-Between City

The urban-rural fringe is traditionally the place where the urbanisation process assumes a form with a specific landscape character. This urban fringe has a rich landscape tradition: not that of the proud cityscape or the bucolic landscape but of an in-between landscape formed by the mutual interpenetration of city and countryside. Part of this tradition is a scenic visual idiom that gives this third world an aesthetic entirely its own. City and countryside play an analogue game similar to that of the dialectical exchange between nature and culture in picturesque landscape paintings.¹ Within the three-dimensional effect of the painting, sometimes urban elements are in the foreground of the landscape, at other times rural elements are. But no matter whether the viewer's gaze is directed towards the city or the countryside, the images in this historical genre have a clear orientation and are the projection of an urban order on a not yet urban space.

The Multiplication of the In-Between Landscape

Today, urbanisation can no longer be seen as a marked-off front that washes over the countryside in concentric circles and deposits different layers of the city in successive waves. In a highly networked and globalised world, urbanisation can hardly be grasped in terms of circumscribed territorial units anymore. Neil Brenner leaves no doubt about this in his latest book, *Implosion Explosion*.² Urbanisation has become a planetary phenomenon. It is boundless, and spans the world like a multilevel relational space. Urbanisation is not happening everywhere, to be sure, but within the area of spaceship Earth it has no limits, no 'outside'.

Brenner describes a process of urbanisation that occurs in a space with changing territorial geometries, in which the historical, often national, interweavings of local and supra-local rationalities come undone and subsequently are rewoven on another scale entirely. These variable geometries are no longer local or national, no longer dominated by monocentric centre/periphery relations. The main concern no longer lies with metropolitan regions or functional urban areas that extend beyond the boundaries of an urban or metropolitan administra-

tive unit, but with open networks in which cities co-evolve in a complex process of rescaling. Cities enter into competition, national territories are re-bundled at the European level, regions break free from the old nation-state and form the new building blocks of a post-national new state-space.

Planetary urbanisation brings with it a generalisation of the in-between landscape, which no longer is marked by clear-cut boundaries but evolves as territorial geometries change. This generalised twilight landscape visually resembles the landscape of the urbanising front, but without a delineated direction. Where today's in-between landscape is heading is less clear than ever, and differs from place to place.

Sebastien Marot characterises the contemporary suburban landscape as 'sub-urban', under-determined and 'sub-liminal'.³ In his description of the urbanisation in Germany's Ruhr Region, Thomas Sieverts speaks of the *Zwischenstadt*, or the 'in-between city', formed by polarities that cannot easily be crystallised into neatly separated and contrasting territories: local and global, space and time, city and countryside.⁴ This *Zwischenstadt*, according to Sieverts, is in limbo, torn and divided by its in-between nature. What is lacking is the intellectual effort of approaching this as a design assignment and explicitly making it the object of social conceptualisation. 'The vast building typology can contribute here but to a limited extent.'⁵ This assignment, claims Sieverts, is first and foremost about landscape.

In the 20 years since Sieverts and others trained their gaze on the in-between city, urban planners, landscapers and architects have collectively worked themselves into a sweat in order to document and portray this imageless world. We have seen an endless stream of photographic exercises, atlases, films, etcetera.⁶ There has also been a lot of walking about and talking in the search for a sensible standpoint, and especially for shared imaginaries. Historians and heritage experts also have kept their end up. This faceless part of the world, it turns out, has its own history, a historical depth of its own.⁷ In that sense, the in-between land has not truly been

1 Steven Jacobs and Frank Maes, 'Als een Schilderij', in: Steven Jacobs and Frank Maes (eds.), *Beyond the Picturesque* (Ghent: S.M.A.K.-Stedelijk Museum voor Actuele Kunst, 2009), 8-23.

2 Neil Brenner, *Implosion/Explosion: Towards a Study of Planetary Urbanization* (Berlin: Jovis, 2014).

3 Sebastien Marot, *Sub-Urbanism and the Art of Memory* (London: AA Publications, 2003).

4 Thomas Sieverts, *Zwischenstadt* (Braunschweig: Vieweg, 1998).

5 Ibid., 139.

6 An interesting overview of such mapping exercises was presented by Actar and Arc en Rêve in the exhibition 'Mutations. R. Koolhaas, S. Boeri, S. Kwinter, H.U. Obrist'. *Mutations* (Bordeaux: Actar/Arc en Rêve, 2000).

lieten zich niet onbetuigd. Dit beeldloos stuk wereld, zo bleek, had zijn eigen geschiedenis, zijn historische diepte.⁷ Echt onzichtbaar was, in die zin, het tussenland de laatste 20 jaar niet. In dit artikel onderzoek ik de betekenis van de nadrukkelijke aandacht voor landschap.

Alles landschap

Het beeldloos karakter, het gebrek aan *Gestaltung* om met Sieverts te spreken, is niet enkel het gevolg van een aanvankelijk gebrek aan professionele aandacht van ontwerpers en stedenbouwkundigen. Het probleem zit dieper. De tussenstad vormt letterlijk een wereld die er tussenuit valt.⁸ Vanuit bestuurlijk standpunt is dit overduidelijk. Ze behoren noch tot de lokale bestuurlijke orde, noch tot de stad, maar bevinden zich op een elastisch (regionaal) bestuurlijk niveau waar tegelijk bestuurlijke drukte (lees: druk cross sectoraal overleg) maar tegelijk de bestuurlijke leegte heerst (zwak geïnstitutionaliseerd). De tussenstad wordt op haar wenken bediend door de lokale politiek, maar is tegelijk als tussenstad politiek niet gerepresenteerd. De ruimte is daardoor ook letterlijk de optelsom van lokale handelingen, zonder coherente terugkoppeling naar een meer gecoördineerde vorm van bestuur.

De tussenstad produceert een 'accumulatieland-schap' dat zich nauwelijks als landschap laat lezen. Tegelijk lijkt net deze ruimte zonder landschap een landschappelijke blik uit te lokken. Deze landschappelijke blik stuurt een zoekproces dat uit de verspreide slagorde nieuwe gelegenheidsverbanden probeert samen te stellen. Het opent een cultureel pad dat uiterst geschikt is om de leegte te vullen tussen de politiek-bestuurlijke opgave enerzijds en de economische logica's anderzijds. De verland-schappelijking van de ruimtelijke orde begeleidt de verdere verstedelijking van deze ruimte. Het bereidt de stedelijke vermaatschappelijking voor van een ruimte waar vooralsnog de status quo heerst, gevormd door de optelsom van ad hoc claims die historisch gezien op de tussenstad vast zitten. Sebastien Marot prees om die reden het landschap aan als alternatief voor een opgave die in de stedenbouw en architectuur traditioneel verbonden is aan de publieke ruimte.⁹ Het landschap betreft net zoals de publieke ruimte de losse onderdelen van de verstedelijkte ruimte op elkaar. De stedelijke tussenruimte vraagt met andere woorden niet om een landschappelijke blik, omdat ze halfom stad – halfom open ruimte zou zijn, maar vooral omdat er vooralsnog geen beeld(en) op vastzit(ten), omdat het beeldend moment in het verstedelijkingsproces nog nauwelijks heeft plaatsgevonden. Verstedelijking begint wanneer meerwaarde ontstaat doordat activiteiten in elkaars nabijheid plaatsvinden en het geheel meer begint te betekenen dan de som

der delen. De landschappelijke blik registreert dit moment en organiseert het zonder dat dit hoeft uit te kristalliseren in de sterk geïntegreerde orde en publieke ruimte van de compacte stad.¹⁰

Het landschap als alternatief lanceert een lossere aanpak dan de stedenbouw die zich op de regie van de publieke ruimte richt. Het landschappelijk alternatief probeert de tussenstad te herverzamen niet in geconsolideerde ruimten, maar in wisselende verbanden waarin relaties op afstand en logica's van nabijheid, reële en virtuele ruimten elkaar steeds meer kruisen. Het landschappelijk perspectief accepteert dat, buiten de context van de intensieve stedelijkheid van de compacte stad, verstedelijking zich niet laat denken in sterk geïntegreerde projecten, in complexe snedes, infrastructurale hoogstandjes. Het landschap als alternatief houdt zich ver van de geïntegreerde formats van de stedenbouw, maar heeft tegelijk wel een doortastend project nodig dat de accumulatieland-schappen van de planetaire verstedelijking laat kantelen tot ruimtelijke milieus die het stedelijk leven kunnen accommoderen en die de argeloze consumptie van de ruimte inruilen voor een gedeeld gebruik. Het landschap markeert de gedeelde gebruikswaarde van de tussenstad en organiseert het stedelijk veld als voorwerp van wat in marxistische termen 'collectieve consumptie' heet.¹¹

Ontwerplaboratoria van het tussenstedelijk landschap

De tussenstad is al geruime tijd voorwerp van nadrukkelijke ontwerparbeid. Waar in Europa ontwerpers in de jaren 1980 nog volledig gefixeerd leken op de 'reconstructie van de historische stad', verhuisde het ontwerplaboratorium sinds de jaren 1990 volop naar het buitengebied. In wat volgt probeer ik de nadrukkelijke rol die landschappelijke verbeelding speelt in dit laboratorium te belichten. Ik ga dieper in op vier oefeningen die de nodige aandacht kregen en gebruik ze om verschillende oriëntaties in het collectief zoekproces aan te tonen.

7

Het Nederlandse Belvedere-programma legde expliciet de zoektocht naar nieuwe landschappen en nieuw erfgoed over elkaar heen. Koos Bosma en Jan Kolen (red.), *Geschiedenis en Ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed* (Nijmegen: Vantilt, 2010).

8

Valeria Fedeli, 'Idea Competitions: Contemporary Urban Planning in Urban Regions and the Concept of Trading Zones', in: A. Balducci en R. Mäntysalo (red.), *Urban Planning as a Trading Zone* (Dordrecht: Springer, 2013), 37-55.

9

Sebastien Marot, 'The Landscape as Alternative', in: K. Vandemariere, *The Landscape. Four International Landscape Designers* (Antwerpen: De Singel, 1995), 9-33.

10

Michiel Dehaene, *Tuinieren in het stedelijk veld/Gardening in the urban field* (Gent: A&S/Books, 2013).

11

Andy Merrifield, *The New Urban Question* (Londen: Pluto Press, 2014).

invisible these past 20 years. In this article, I will investigate the urban planning significance of the express attention being placed on landscape.

Everything Is Landscape

That anonymity, that lack of character or *gestaltung*, to use Sieverts' term, is not only the result of an initial lack of professional attention from designers and urban planners. The problem lies deeper. The in-between city is a world that literally falls in between things.⁸ From an administrative standpoint, this is patently obvious. It falls neither under the local administrative rule nor under municipal rule, but is on an elastic (regional) administrative level where administrative overcrowding (intensive cross-sector consultation) simultaneously prevails along with administrative emptiness (weak institutionalisation). The in-between city is waited on hand and foot by local politicians but at the same time is not politically represented as such. It is therefore also literally the sum of local actions without the framework of a more coordinated form of administration.

The in-between city produces an 'accumulation landscape' that can hardly be considered a landscape. At the same time, this space without a landscape is precisely what seems to elicit a landscape approach. That approach steers a search process

that attempts to make new, ad hoc connections between the dispersed ranks. It opens a cultural path that is particularly well suited for filling the void between the political-administrative task on the one hand and economic logic on the other. The 'landscapification' of spatial planning accompanies the further urbanisation of this space. It prepares the way for the urban socialisation of a space where, for the time being, the status quo formed by the totality of ad hoc claims that historically constitute the in-between city still prevails.

For that reason, Sebastien Marot praised landscape as an alternative for a task that in the world of urban planning is traditionally connected with public space.⁹ Like public space, landscape relates the separate parts of an urbanised space to one another. In other words, the urban in-between

7 The Dutch Belvedere programme explicitly superimposed the searches for new landscapes and new heritage. Koos Bosma and Jan Kolen (eds.), *Geschiedenis en Ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed* (Nijmegen: Vantilt, 2010).

8 Valeria Fedeli, 'Idea Competitions: Contemporary Urban Planning in Urban Regions

and the Concept of Trading Zones', in: A. Balducci and R. Mäntysalo (eds.), *Urban Planning as a Trading Zone* (Dordrecht: Springer, 2013), 37-55.

9 Sebastien Marot, 'The Landscape as Alternative', in: K. Vandemariere, *The Landscape. Four International Landscape Designers* (Antwerpen: De Singel, 1995), 9-33.

Nicolas Poussin, *Paysage avec les funérailles de Phocion*, 1648

Pablo Picasso, *Paysage (Landscape with Dead and Live Trees)*, 1919

1 Het nieuwe gelaagde platteland – AIR Zuidwaarts, 1998-1999

Met de internationale ontwerpwedstrijd op de Kop van Zuid in Rotterdam (1982) had Architecture International Rotterdam (AIR) een stevige reputatie opgebouwd. AIR heeft daarmee mede de Nederlandse variant van het stadsproject op de internationale kaart gezet. In 1998 meeliftend op de groeiende interesse voor het buitengebied verlegt AIR haar actieterrein naar de Hoeksche Waard, een eiland in de delta ten zuiden van Rotterdam, waar het rurale landschap vooralsnog overheerste, maar de druk van de stad voelbaar was. 'Een groot bedrijventerrein in het noorden, een kassengebied in het zuiden en de hogesnelheidslijn door het oosten.'¹² Ook het tracé van de A4 was dwars door het gebied getekend en werd gezien als voorbode van meer onheil. 'Het rommelige beeld van IJsselmonde [een ander eiland in de Rotterdamse delta, MD] moet kost wat kost worden vermeden.'¹³ Een zinvolle relatie met de stedelijke logica rondom kon enkel worden ontwikkeld op basis van de eigen dynamiek van dit agrarisch open-ruimtegebied.

AIR koos meer dan ooit voor het maatschappelijk debat. Rotterdam moest op safari in de polder. De stem van het gebied zou gehoord worden. Dit resulteerde in een opzet in twee delen. Eerst

werden kunstenaars, fotografen, schrijvers en wetenschappers het veld in gestuurd. Hun bevindingen werden op een conferentie gepresenteerd waarna de fakkel werd doorgegeven aan acht ontwerpteams.¹⁴ Dirk Sijmons en Yttje Feddes; Peter Calthorpe; Frits Palmboom en Jaap van den Bout; François Roche; Marieke Timmermans; Edzo Bindels met Ruurd Gietema, Henk Hartzema en Arjan Klok; Jörg Dettmar met Urlike Beuter en Harald Fritz, en ten slotte Stefano Boeri. De landschappelijke blik was het bindmiddel tussen beide.

De inzet van Air Hoeksche Waard was een nieuw pact tussen platteland en stad. De stad land tegenstelling, zo klonk alom in de jaren 1990, was achterhaald. Wat achteraf bekeken opvalt, is hoe hard de ontwerpvoorstellen voor de Hoeksche Waard toch nog op deze tweedeling vastzitten. In het beste geval was dat zo, omdat deze stelling gewoon niet aanvaard werd en de vernieuwing van het platteland voor de nodige tegendruk moest zorgen. Marieke Timmermans bracht de Nieuwe Landschapskaart van Nederland, de tegenhanger van de pas

12

AIR, *De ontdekking van de Hoeksche Waard* (Rotterdam: Stichting AIR, 1998), 2.

13

Ibid.

14

AIR, *Waar het landschap begint / New Landscape Frontier. Reader International Conference 29-31 October 1998* (Rotterdam: Stichting AIR, 1998).

Covers of the magazine published by the AIR organisation during the AIR Zuidwaarts event / Covers van het tijdschrift dat door stichting AIR tijdens de manifestatie AIR Zuidwaarts werd uitgegeven

space does not call for a landscape approach because it is half city, half open space, but primarily because it does not yet have a fixed image, because the expressive moment in the urbanisation process has hardly occurred thus far. Urbanisation starts when surplus value arises because activities take place in the same area and the whole, and the whole begins to mean more than the sum of its parts. The landscape approach registers this moment and organises it, without having to crystallise it into the highly integrated order and public spaces of the compact city.¹⁰

As an alternative, landscape offers a looser approach than that of traditional forms of urban planning, which focus on the control over public space. The landscape alternative attempts to recompile the in-between city, not as an assembly of consolidated public spaces but in varying contexts in which distant relations and propinquity, real and virtual spaces, increasingly cross one another. The landscape perspective accepts the fact that outside the context of the intensive urbanism of the compact city, urbanisation cannot be thought of in terms of highly integrated projects, complex sections or infrastructural *tours de force*. Landscape as an alternative remains far from the integrated formats of urban planning, but at the same time, it requires a vigorous project that can turn the accumulation landscapes of planetary urbanisation into spatial environments that can accommodate urban living and replace the careless consumption of space with shared use. Landscape marks the shared use value of the in-between city and organises the urban field as an object of what in Marxist terms is called 'collective consumption'.¹¹

Design Laboratories for the In-Between City Landscape

The in-between city has been the subject of intense design work for some time. Whereas in the 1980s, designers in Europe still seemed to be completely fixated on the 'reconstruction of the historical city', since the 1990s design laboratories have turned to the outskirts of the city. In the following, I will attempt to describe the emphatic role that the imagining of landscape plays in this laboratory. I will more deeply examine four exercises that have attracted the requisite attention and use them to demonstrate different orientations in the collective search process.

1 The New Layered Countryside – AIR Zuidwaarts, 1998-1999

With the organisation of the international design competition for the Kop van Zuid in 1982, Architecture International Rotterdam (AIR) built up a firm reputation and put the Dutch version of the

urban project on the international map. In 1998, joining in with the growing interest for the urban periphery, AIR shifted its field of action to the Hoeksche Waard, an island in the delta to the south of Rotterdam where the rural landscape still predominated but the bustle of the city was clearly evident. 'A large industrial terrain to the north, an area with greenhouses to the south and the high-speed railway line transecting the east.'¹² The route for the A4 motorway had also been drawn straight through the area and was seen as a herald of more disaster. 'The messy look of IJsselmonde [another island in the Rotterdam delta – MD] had to be avoided at all costs.'¹³ A meaningful relationship with the surrounding urban claims on the area could only be developed on the basis of the dynamics of this agrarian/open space itself.

More than ever, AIR concentrated on the public debate. It was time for Rotterdammers to go on an expedition to the polder. The voice of this region had to be heard. The result was a two-part approach. First, artists, photographers, writers and scientists were sent into the field. Their findings were presented at a conference, after which the torch was passed to eight design teams:¹⁴ Dirk Sijmons and Ytje Feddes; Peter Calthorpe; Frits Palmboom and Jaap van den Bout; François Roche; Marieke Timmermans; Edzo Bindels teaming up with Ruurd Gietema, Henk Hartzema and Arjan Klok; Jörg Dettmar with Urlike Beuter and Harald Fritz; and Stefano Boeri. The landscape approach was the binding element between the two parts.

At stake in AIR Hoeksche Waard was a new pact between country and city. The city/country contradistinction was outdated, so said everyone in the 1990s. In retrospect, what is striking about the design proposals for the Hoeksche Waard is how much they still clung to that dichotomy. In the best case, this is because they simply did not agree with the general consensus and modernisation of the countryside was a necessary reaction to that. Marieke Timmermans came up with the New Landscape Map of the Netherlands, a counterpart to the recently published New Map.¹⁵ This map

¹⁰ Michiel Dehaene, *Tuinieren in het stedelijk veld / Gardening in the Urban Field* (Ghent: A&S/Books, 2013).

¹¹ Andy Merrifield, *The New Urban Question* (London: Pluto Press, 2014).

¹² AIR, *De ontdekking van de Hoeksche Waard* (Rotterdam: Stichting AIR, 1998), 2.

¹³ Ibid.

¹⁴ AIR, *Waar het landschap begint / New Landscape Frontiers. International Conference Reader, October 29-31, 1998* (Rotterdam: Stichting AIR, 1998).

¹⁵ In 1997, the urban planners' associations BNSP, NVTL and NIROV published the New Map of the Netherlands, which took the VINEX spatial planning memorandum until 2005 as its time horizon, http://nirov.platform31.nl/Home/Projecten/De_Nieuwe_Kaart/Website/English_site.aspx.

uitgebrachte Nieuwe Kaart.¹⁵ Deze kaart was een pleidooi voor duidelijker keuzes en landschappelijke specialisatie. Voor de Hoeksche Waard betekende dit de introductie van het nieuwe gemengde bedrijf dat op bijna autonome wijze telkens voor 100 ha landbouwlandschap zou instaan.

Maar ook de pogingen om de stad-land relatie te overstijgen bestonden toch vooral in een oefening in het hertekenen van een complexere grens of het bedenken van een vorm van overlap. De stedenbouwers Palmboom en Van den Bout, Boeri en Bindels/Gietema/Hartzema/Klok brachten alternatieve nederzettingpatronen waarin groen en rood anders op de kaart werden geschikt in intensieve en extensieve patronen, met infrastructuur en water als de belangrijkste sturingsmiddelen. Sijmons en Feddes zetten hun eerste stappen in het ontwerpen met stromen. De kennis bij de chemische industrie in de haven werd centraal geplaatst in de ontwikkeling van een nieuw landschap. Het historische polderlandschap werd uitgerust met een dubbel watersysteem om lokaal het waterpeil in te kunnen stellen en zo een grote diversiteit aan waterrijke teelten te produceren voor een nieuwe biomassa- en vezelverwerkende industrie.

In de zoektocht naar landschappelijke referenties voor het tussenland werd in AIR Hoeksche Waard gepeild naar een diepere grond, naar een organiserend

principe, een structurele basis die stad en land met elkaar zouden kunnen delen. Het oude polderlandschap heeft zijn houdbaarheid bereikt en ligt er als een landschap zonder productieve basis bij. Het logische antwoord is een nieuwe productielogica met een bijhorend nieuw landschap. Zeker bij de Nederlandse ontwerpteams domineert dit functionele ontwerpethos. De scheiding tussen stad en land mag dan wel achter ons liggen, binnen de logica van de lagenbenadering¹⁶ worden ze toch nog vooral als gescheiden werelden behandeld, die respectievelijk de occupatielaag of de ondergrond toebehoren. Structuur, infrastructuur, en de vertaling in een orde-lijk en leesbaar landschap houdt alles samen.

2 De ontluikende landschappen van de verspreide stad – IBA Emscher, 1989-1999

Het IBA Emscher-project was het resultaat van een vruchtbare kruisbestuiving tussen een lange traditie van Bauausstellungen en een vernieuwde thematiek,

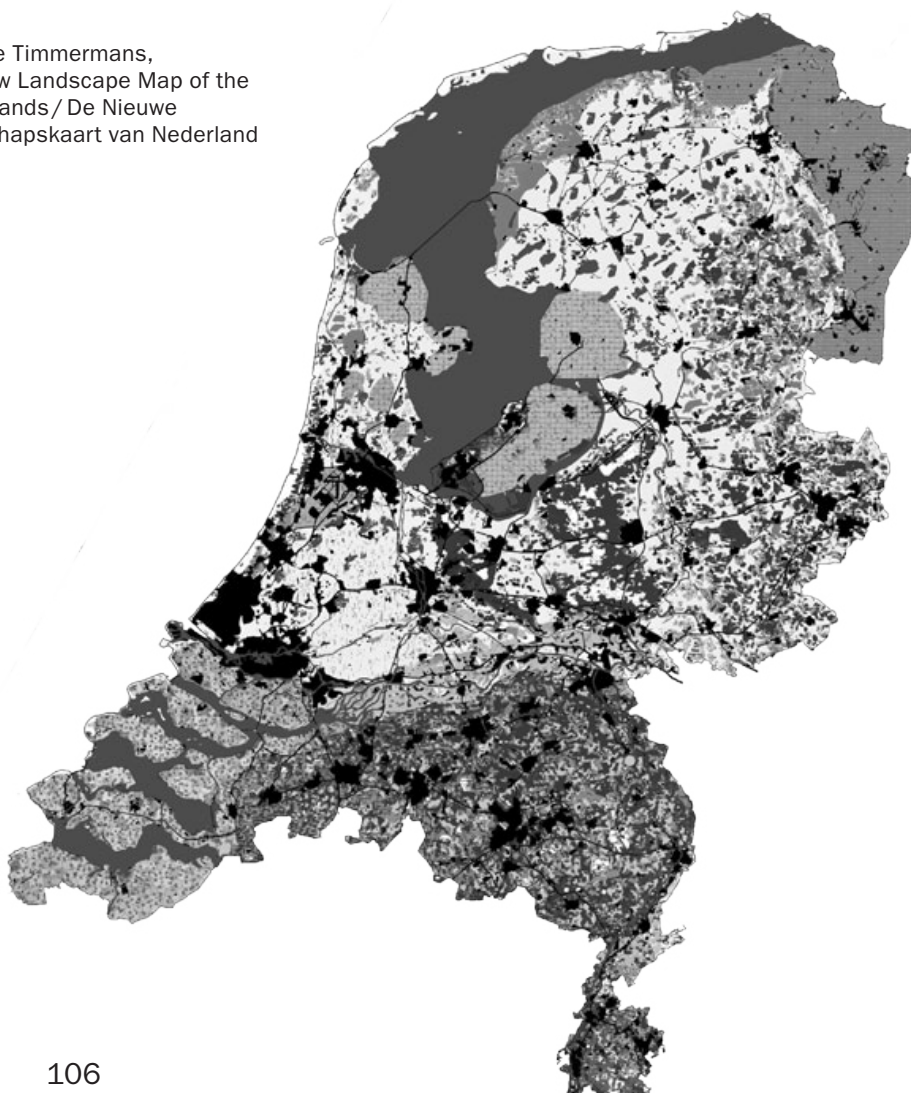
15

De beroepsverenigingen BNSP, NVTL en NIROV brachten in 1997 de Nieuwe Kaart van Nederland uit die als tijdshorizon de Vinex-planning tot 2005 aanhield, www.nieuwekaart.nl.

16

Jeroen van Schaik en Ina Klaasen, 'The Dutch Layers Approach to Spatial Planning and Design: A Fruitful Planning Tool or a Temporary Phenomenon?', in: *European Planning Studies*, jrg. 19 (2011) nr. 10, 10, 1775-1796.

Marieke Timmermans,
The New Landscape Map of the
Netherlands/ De Nieuwe
Landschapskaart van Nederland

Dirk Sijmons and Yttje Feddes Project:

- 1 new town
- 2 new margins: double binding
- 3 willow sprigs and dachas
- 4 Air Hoeksche Waard
- 5 mixed businesses
- 6 extensive livestock industry and 'waterfarmers'
- 7 agro-lab
- 8 agro-refinery in business zone
- 9 greenhouse farm
- 10 marketing of geography

Project Dirk Sijmons en Yttje Feddes:

- 1 nieuwe stad
- 2 nieuwe marges: dubbel lint
- 3 wilgentenen en datsja's
- 4 Air Hoeksche Waard
- 5 gemengd bedrijf
- 6 extensieve veehouderij en waterboeren
- 7 agro-lab
- 8 agro-raffinaderij op bedrijventerrein
- 9 projectvestiging glastuinbouw
- 10 vermarkten van de geografie

was an argument for clearer choices supporting a possible differentiation of the landscape. For the Hoeksche Waard, this meant the introduction of new mixed farms, each of which would vouch for 100 hectares of agricultural landscape in an almost autonomous manner.

However, even the design proposals that attempted to transcend the city/country relation mainly consisted of exercises in redrawing a more complex boundary or thinking up a new type of overlap. The urban planners Palmboom and Van den Bout; Boeri; and Bindels/Gietema/Hartzema/Klok came up with alternative patterns of settlement in which 'green' and 'red' areas were arranged differently on the map, in intensive and extensive patterns, with infrastructure and water as the most important means of delineating them. Sijmons and Feddes took their first steps in designing with flows. The knowledge available from the chemical industry in the harbour took pride of place in the development of a new landscape. The historical polder landscape was fitted out with a double water system that would make it possible to locally adjust the water level in order to produce the greatest possible variety of wetland cultivation for a new biomass and fibre processing industry.

In its search for landscape references for the urban fringe, AIR Hoeksche Waard looked for deep-

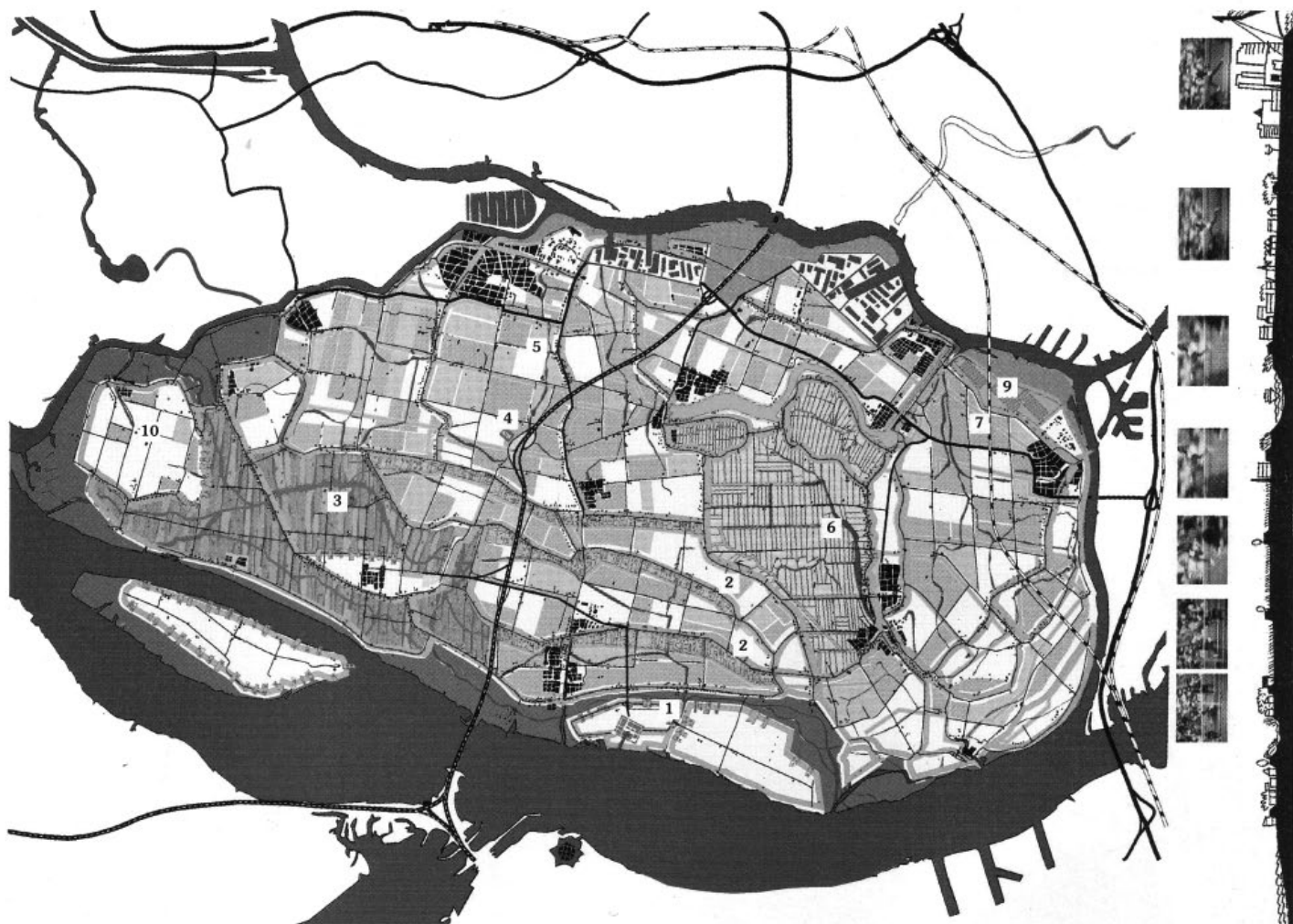
er grounds, an organising principle, a structural basis that city and countryside could share with one another. The old polder landscape had outlived its shelf life and was non-productive as a landscape. The logical answer was a new productive rationale and a new landscape to go with it. Certainly in the Dutch design teams, this functional design ethic prevailed. The separation between city and country might well be past history, but within the logic of the layered approach¹⁶ the two were still mainly treated as separate worlds that belonged respectively to the occupational layer or the underlying physical substrate. Structure, infrastructure and their translation into an orderly, legible landscape kept everything together.

2 The Burgeoning Landscapes of the Extended City – IBA-Emscher, 1989-1999

The International Building Exhibition (IBA) Emscher project was the result of a productive cross-fertilisation between a long tradition of architecture exhibitions and a new theme, namely the reconversion of the derelict industrial landscape of the Ruhr Region. Here, there was no contrast between rural

16 Jeroen van Schaik and Ina Klaasen, 'The Dutch Layers Approach to Spatial Planning and

Design: A Fruitful Planning Tool or a Temporary Phenomenon?,' in: *European Planning Studies*, vol. 19 (2011) no. 10, 1775-1796.

met name de reconversie van het versleten industriële landschap van het Ruhrgebied. Hier geen tegenstelling tussen landelijke en stedelijke fantasieën maar de erfenis van een verstedelijkt netwerk dat 'nooit duidelijk begrensd was, nooit onder een land of provincie viel, maar werd verenigd door de vaste greep van de steenkoolindustrie, dwars door absurde administratieve grenzen heen'.¹⁷

IBA Emscher koos resoluut voor de mobilisatie. Een nieuwe visie voor een regio, geassocieerd met oude industrie en teloorgang, is een strijd voor de geesten en harten van zijn inwoners. Sieverts formuleert het achterliggend project als een 'optimistische droom':

Kan het perspectief van een nieuw Stad-Cultuur-Landschap, onder de druk van ecologische problemen, als instrument in de internationale competitie en als langlopende en betekenisvolle maatregel om werk te genereren, niet een thema worden dat door het publiek en de politiek algemeen ondersteund wordt, net zoals de vorige generatie de zorg voor en de vernieuwing van de historische stadskern omarmde?¹⁸

De Emscherpark-manifestatie ging niet, zoals bij eerdere IBA-edities het geval was geweest, uit van projecten die door een centrale organisatie werden geïnitieerd. De organisatie lanceerde een oproep

en gaf projecten die zich in het kader van het Emscherpark inschreven een IBA-label mee.¹⁹ Met deze projectmatige aanpak wilde het team van curatoren onder leiding van Karl Ganser nadrukkelijk breken met een traditie van blauwdrukplanning. Maar IBA deed meer dan laten zien dat je projectgevoels aan de wereld kan bouwen. *Perspective Incrementalism* was het motto. Wat zoveel betekende als aan de hand van concrete projecten gestaag bouwen aan een gedeeld perspectief.²⁰

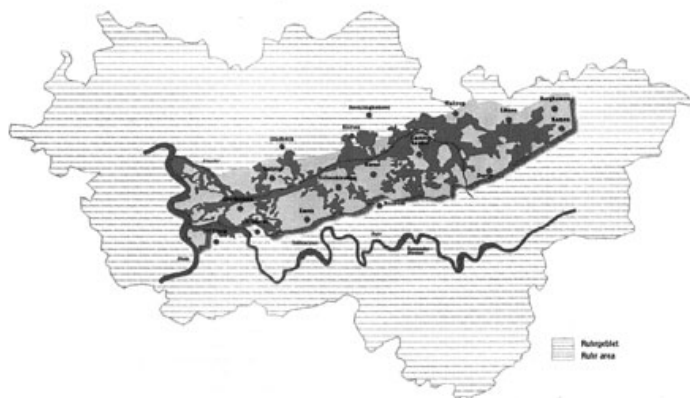
Dat gedeeld perspectief was nadrukkelijk landschappelijk. De notie van het landschapspark Emscher verwees naar de regionale gebiedsvisie uit de jaren 1920 waarin bij middel van groenstructuren was gekozen voor een geleiding van de ruimtelijke structuur. Maar de aandacht voor landschap draaide tegelijk om een nieuwe esthetiek. Het ging om niet minder dan de culturele herbezetting van dit gebied en dat kon enkel door ook daadwerkelijk die nieuwe verhouding tot de regio en haar historische erfenis landschappelijk ervaarbaar te maken.

De nieuwe landschappelijke verbeelding voor het Emscherpark zou niet zomaar volgen uit de geleidelijke herontwikkeling, maar ging er in belangrijke mate aan vooraf. Het bracht een nieuwe, in aanvang vaak heel dunne en soms tijdelijke laag aan van nieuwe ruimtelijke installaties die als referentiepunt konden fungeren voor de projectmatige herontwikkeling en her-toeëigening van een vacant historisch landschap. Ook dit perspectief – waarvan Emscherpark maar één van de vele laboratoria is geweest – heeft school gemaakt via de vele initiatieven die expliciet inzetten op de tussentijd om het tussenstedelijk landschap met feestelijke arrangementen letterlijk te vullen met een nieuw publiek.

3 Verdicht Metropolitain Landschap:

Bordeaux – 50.000 Logements autour des axes de transports collectifs, 2008-2013

In vergelijking met AIR of IBA Emscher heeft de internationale ontwerpvoering voor de periferie van Bordeaux het voordeel van de duidelijkheid. Een duidelijke opdrachtgever: La Communauté Urbaine de Bordeaux (La CUB), een bestuurlijk orgaan verantwoordelijk voor de metropoolregio. En een duidelijke

Green framework of the Emscher Park. This structure is based on the regional structure drawn by Robert Schmidt for the Ruhr Region in the 1920s / Groen raamwerk van het Emscherpark. Deze indeling is gebaseerd op de regionale structuur die door Robert Schmidt in de jaren 1920 voor het Ruhrgebied werd uitgetekend

17 Robert Schäfer, 'Editorial', in: *Topos European Landscape Magazine*, nr. 26 (1999), 5.

18 Sieverts, *Zwischenstadt*, op. cit. (noot 4), 162.

19 Angela Uttke, Lars Niemann, Thorsten Schanz en Peter Empting (red.), *International Building Exhibition Emscher Park. The projects 10 years later* (Essen: Klartext Verlag, 2008).

20 Thomas Sieverts en Karl Ganser, 'Vom Aufbaustab Speer bis zur Internationalen Bauausstellung Emscher Park und darüber hinaus. Planungskulturen in der Bundesrepublik Deutschland', in: *disP - The Planning Review*, jrg. 29 (1993) nr. 115, 31-37.

and urban fantasies but the heritage of an urbanised network that 'never was clearly delineated, never fell within a country or province, but was united by the vast grip of the coal industry, cutting right across absurd administrative boundaries.'¹⁷

IBA-Emscher resolutely went for mobilisation. Promoting a new vision for a region associated with an old industry and a sense of loss meant waging a battle for the hearts and minds of its inhabitants. Sieverts describes the project as 'an optimistic dream':

Can the perspective of a new City-Culture-Landscape, as an instrument in international competition and as a long-running and meaningful measure for generating work under the pressure of ecological problems, become a theme that is generally supported by the public and political parties, just as the last generation embraced the care and renovation of the historical city centre?¹⁸

Unlike earlier IBA editions, the Emscher Park event was not based on projects initiated by a central organisation. The organisation launched a call and gave an IBA Label to projects signing up for Emscher Park.¹⁹ With this project-oriented approach, the team of curators headed up by Karl Ganser expressly wanted to break away from the tradition of

Piazza Metallica, Landschaftspark Duisburg-Nord, Büro Latz+Partners

blueprint planning. But IBA did more than just show that you can rebuild the world on a project by project basis. 'Prospective Incrementalism' was the motto – which came down to gradually working on a shared perspective based on concrete projects.²⁰

That shared perspective expressly was landscape driven. The idea for an Emscher 'landscape park' originated in a regional area plan from the 1920s, in which the spatial structure had been articulated by greenery. But at the same time, interest in landscape revolved around a new aesthetic. It was no less than the cultural reoccupation of this area, and that could only be done by actively making it possible to experience a new relation to the region and its historical heritage through landscape.

The new landscape look for Emscher Park would not simply be a result of gradual redevelopment but would take place for an important part before that. It introduced a new, initially often very thin and at times temporary, layer of spatial installations that could function as reference points for the step-by-step redevelopment and reclaiming of a vacant historical landscape. This perspective – of which the Emscher Park is only one of many laboratories – also gathered a following through the many initiatives that explicitly focused on the interim period, making festive arrangements in order to literally fill the in-between landscape with a new public.

3 Densified Metropolitan Landscape:

Bordeaux – 50,000 Housing Units around the Transport Axes, 2008-2013

In comparison with AIR or IBA-Emscher, the international design exercise for the periphery of Bordeaux had the advantage of clarity of purpose. An explicit commissioner: La Communauté Urbaine de Bordeaux (La CUB), an administrative organ responsible for the metropolitan region. And a clear-cut assignment: to develop densification strategies for the areas around the stops for the newly laid tramlines in the outskirts of the city. The international design consultants, however, were not asked for a simple confirmation of this resolute starting point but for strategies that link the development of infrastructure, densification and urban renewal with each other.

17

Robert Schäfer, 'Editorial', in: *Topos European Landscape Magazine*, no. 26 (1999), 5.

18

Sieverts, *Zwischenstadt*, op. cit. (note 4), 162.

19

Angela Uttke, Lars Niemann, Thorsten Schauz and Peter Empting (eds.), *International Building Exhibition Emscher Park: The Projects 10 Years Later* (Essen: Klartext Verlag, 2008).

20

Thomas Sieverts and Karl Ganser, 'Vom Aufbaustab Speer bis zur Internationalen Bauausstellung Emscher Park und darüber hinaus. Planungskulturen in der Bundesrepublik Deutschland', in: *disP – The Planning Review*, vol. 29 (1993), no. 115, 31-37.

lijke opgave: het ontwikkelen van verdichtingsstrategieën voor de stadsrand rondom de haltes van de nieuw aangelegde tramlijnen. De internationale ontwerpconsultatie vroeg echter niet om de eenvoudige bevestiging van dit robuuste uitgangspunt, maar om strategieën die infrastructuurontwikkeling, verdichting en stadsvernieuwing aan elkaar koppelen. Die vraag kan niet beantwoord worden zonder een interpretatie van het bestaande stedelijke patroon en een visie op een toekomstig stedelijk landschap.

Vijf internationale ontwerpteams werden geselecteerd om te antwoorden op deze duidelijke vraag. Alexandre Chemetoff, L'AUC samen met Bas Smets, 51N4E samen met GRAU, Lacaton & Vassal en OMA. Alle teams verwerpen de introductie van instant stedelijkheid in het suburbaan woonmilieu. Djamel Klouche (L'AUC) verwoordt het mooi: 'Ook de suburbane wijken met lage dichtheid moeten hun bestaansredenen vinden in metropolitaan stedelijk gebied. We moeten in elk geval vermijden dat de suburbane plekken die overblijven zich afzetten tegen de metropool.'²¹ Hoe kan met andere woorden het huidige residentieel landschap door geleidelijke toevoeging zich zo omvormen dat het integraal deel wordt van de metropoolregio?

Alle teams delen de zorg om dichtheid niet zomaar in te vullen als meer woningen per hectare, maar te vertalen als toegevoegde waarde: meer landschap (OMA), collectieve voorzieningen (L'AUC), meer publieke ruimte (Chemetoff), meer verknooping (51N4E), reconversie van bestaand patrimonium (Lacaton & Vassal). Die intensivering van de ruimte wordt vooreerst lokaal gedacht. De bureaus verbeelden nieuwe situaties die kunnen ontstaan, door de reconversie van parkeerplaatsen, door het aansnijden van rafelranden, door het inrichten van de ruimte tussen gebouwen als collectieve ruimte, door de introductie van micro-centraliteiten. Verschillende projecten verbeelden nieuwe landschappelijke interieurs die lokaal voor een nieuwe conditionering en gebruik van de ruimte kunnen zorgen. Ondanks deze lokale oriëntatie zoeken de projecten op systematische wijze naar logica's die het kavelniveau overstijgen en toelaten om in een omgeving waar de private logica domineert, een publiek landschap te construeren dat door meerdere activiteiten wordt gebruikt en aan deze stad zonder gezicht het nodige decorum mee te geven. L'AUC en Bas Smets zoeken hoe met relatief bescheiden ingrepen op een min of meer systematische manier aan de reconversie van latente landschappelijke structuren kan worden gebouwd. Lacaton & Vassal richten zich op de herwaardering van de *grands ensembles* door zowel toevoeging van nieuwe woningen als nieuw publiek domein.

De opvallend lokale oriëntatie van de projecten is het logische gevolg van de vraagstelling. De structurele vraagstukken werden in deze oefening immers bij voorbaat opgelost. Maar er is meer. Deze strategie zoekt letterlijk aansluiting bij de eigenheid van het suburbane landschap. Het team Chemetoff heeft het zelfs over *l'art de l'étalement*, de kunst van het uitstallen/spreiden. De historische suburbanisatie, zo legt Chemetoff uit, is een historisch reservoir van concrete acties die zich met veel lokale zin voor nuance in het territorium hebben ingeschreven. De verdere ontwikkeling van dit territorium moet uitgaan van de ontegensprekelijke kwaliteit van het pavillonaire woonlandschap.

Het ontwerpend onderzoek '50.000 Logements' wil omgevingen die historisch ontwikkeld zijn vanuit een logica van stadsvlucht, die bedacht werden als alternatief voor de congestie en overlast, aansluiting laten vinden op een metropolitane dynamiek die deze antistedelijke logica achter zich laat en koerst op een stedelijk *vivre ensemble*. Het is in die zin betekenisvol dat het initiatief voor het onderzoek binnen La CUB tot stand kwam onder voorzitterschap van Vincent Feltesse, burgemeester van Blanquefort (Gironde), een van de randgemeen-

21
Djamel Klouche in toelichtings-
video bij het project van het

ontwerpteam rondom L'AUC.
Online: [http://www.lacub.fr/
grands-projets/l-auc](http://www.lacub.fr/grands-projets/l-auc).

'50,000 housing units', subproject by L'AUC and Bas Smets. The construction of a shared metropolitan landscape, 2013/ Deelproject '50.000 Logements' door L'AUC en Bas Smets. De constructie van een gedeeld metropolitaan

That request could not be answered without an interpretation of the existing urban pattern and a vision for a future urban landscape.

Five international design teams were selected to answer this clear-cut question: Alexandre Chemetoff; L'AUC and Bas Smets; 51N4E and GRAU; Lacaton & Vassal; and OMA. All of the teams rejected the idea of introducing instant urbanisation in a suburban residential environment. Djamel Klouche (L'AUC) put it nicely: 'Suburban districts with low density also have to find their *raison d'être* within a metropolitan urban area. We must in any case avoid a situation where the suburban areas that still exist start reacting against the metropolis.'²¹ In other words, how can the present residential landscape transform itself through gradual additions to the extent that it becomes an integral part of the metropolitan region?

All of the teams took care not to simply translate 'density' as 'more dwellings per hectare', but rather as added value: more landscape (OMA), collective facilities (L'AUC), more public space (Chemetoff), more interchanges (51N4E), the conversion of existing building stock (Lacaton & Vassal). For the time being, they considered the intensification of space in terms of what was already there locally. The architecture firms depicted new situations that could arise by converting parking places, taking ad-

vantage of unused edgelands, turning the spaces between buildings into collective areas and introducing micro centralities. Different projects portrayed new pocket landscapes that could provide a new stipulation and use of space. Despite this local orientation, the projects systematically developed strategies that rose above the level of the plot and allowed the construction of a public landscape that could be used for a variety of activities and, within setting where the private mind-set dominates, could give this nondescript part of the city the necessary allure and decorum. L'AUC and Bas Smets investigated how to go about reconverting structures with latent landscape possibilities in a more or less systematic manner through the use of relatively modest interventions. Lacaton & Vassal focused on the re-evaluation of the *grand ensemble* by both adding new dwellings and new public spaces.

The noticeably local orientation of the projects is a logical consequence of how the question was presented. In this exercise, after all, the structural problems had already been solved in advance. But there is more. This strategy literally sought a connection with the characteristic properties of the suburban landscape. The Chemetoff team itself

21
Djamel Klouche in informative
video for the project on L'AUC by

the design team. Available
online at: <http://www.lacub.fr/grands-projets/l-auc>.

'50,000 housing units', subproject by Lacaton & Vassal. The reconditioning of the existing housing stock by embedding it within a new enveloping structure that includes both housing and facilities/ Deelproject '50.000 Logements' door Lacaton & Vassal. De herconditionering van de bestaande woningvoorraad door deze in te bedden in een nieuwe omhullende structuur met zowel woningen als voorzieningen

ten van de agglomeratie.²² Niet de burgemeester van Bordeaux, voormalig premier van Frankrijk, Alain Juppé, die Bordeaux via stadsvernieuwing een nieuw elan wist te geven, inclusief de uitbouw van de tramlijnen, maar een burgemeester uit de rand roept zijn collega-burgemeesters en de inwoners van de rand op om uit de loopgraven te komen en zich te emanciperen tot volwaardig lid van de metropoolregio. Vincent Feltesse richtte met hetzelfde doel het intellectueel collectief 'les Métropolitaines' op, een organisatie ter promotie van metropolitaan burgerschap, voorbij de oude centrum-periferie logica's, voorbij de oude hiërarchie van stad en rand. Deze initiatieven werden geflankeerd door een actief cultureel programma, waaronder de nadrukkelijke aandacht van het architectuurcentrum Arc en Rêve uit Bordeaux voor de metropoolregio, inclusief haar landschappelijke verkenning.²³

4 Metabolische landschappen – IABR 2014 Urban by Nature

In de 2014 editie van de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam is de situatie van het tussenlandschap – hoewel die term niet echt valt – uitvergroot tot planetair sleutelvraagstuk.²⁴ Onder het motto 'Urban by Nature' legt hoofdcurator Dirk Sijmons twee condities samen. Ten eerste is er de klimaatcrisis als paradigmatisch vraagstuk voor

het Antropoceen (het nieuwe geologische tijdperk waarin de menselijke bewoning van de aarde zich manifesteert als een kracht met planetaire impact, vergelijkbaar met andere krachten). Daarnaast komt de vaststelling dat aan het begin van de eenentwintigste eeuw de mens aardig onder weg is om een stedelijk dier te worden. Kortom, de menselijke impact op de aarde is ingrijpend én ze is stedelijk. Logische conclusie: de oplossing ligt in de combinatie van beide, in de constructie van een stedelijk metabolisme dat de ecologische impact van de menselijke bewoning van de aarde terug in balans brengt. De natuur is niet langer het tegenbeeld van de stad, maar is er integraal onderdeel van. De uitdaging is het bedenken van een hybride stedelijk landschap, een tweede natuur, waar het onderscheid tussen wat artificieel en wat natuurlijk is wordt opgeheven, een omvattend tussenlandschap, niet langer gevormd door de doordringing van stad en land, maar 'urban by nature'.

22

Nathanaëlle Baës-Cantillon, Joachim Declerck, Michiel Dehaene en Sarah Levy (red.), *Changing Cultures of Planning* (Brussel: Brussels Architecture Workroom, 2012).

23

Zie: Arc en Rêve, *Itinérances autour de Bordeaux. Carnet métropolitain* (Bordeaux : Éditions Sud Ouest, 2011).

24

George Brugmans en Jolanda Strien (red.), *IABR-2014-Urban by Nature*, tentoonstellingscatalogus (Rotterdam: IABR, 2014).

This installation in the IABR exhibition 'Urban by Nature' shows how the varied use of landscape in different seasons can set off a gradual improvement of the landscape. IABR Project Atelier Texel, La4Sale + FARO, 2014/ De installatie binnen de IABR tentoonstelling 'Urban by Nature' laat zien hoe het wisselend gebruik van het landschap tijdens de verschillende seizoenen de motor kan zijn van een geleidelijke veredeling van het landschap. Projectatelier Texel, La4Sale + FARO, 2014

speaks of *l'art de l'étalement*, the art of displaying, spreading out. Historical suburbanisation, explains Chemetoff, is a historical reservoir of concrete actions that have inscribed themselves in the territory with a lot of local feeling for differentiation. The further development of this territory ought to start with the incontestable quality of the pavillonnaire residential landscape.

The '50,000 Housing Units' design study aimed at enabling neighbourhoods that historically had been developed from the standpoint of fleeing the city and conceived as an alternative for congestion and inconvenience, to hook up with a metropolitan dynamic that left this anti-urban reasoning behind and steered a course for an urban *vivre ensemble*. In that sense it is significant that the study initiated by the CUB occurred under the chairship of Vincent Feltesse, Mayor of Blanquefort (Gironde), one of the towns on the periphery of the agglomeration.²² It was not the Mayor of Bordeaux, Alain Juppé, the former premier of France, who had before given new élan to Bordeaux through urban renewal, including the extension of the tram lines, but a mayor from the periphery who called upon his fellow mayors and the inhabitants of the periphery to come out of the trenches and emancipate themselves as full-fledged members of the metropolitan area. With that same purpose in mind, Vincent Feltesse founded the intellectual collective 'les Métropolitaines', an organisation for the promotion of metropolitan citizenship that went beyond the old centre/periphery mind-set, the old hierarchy of city and hinterland. These initiatives were flanked by an active cultural programme, including the specific attention of the Architecture Centre Arc en Rêve from Bordeaux for the greater metropolitan area and the exploration of its landscape.²³

4 Metabolic Landscapes – Urban by Nature, IABR 2014

In the 2014 edition of the International Architecture Biennale Rotterdam, the situation of the in-between landscape – although that term is not really used – has been magnified to a key issue of planetary importance.²⁴ Under the motto 'Urban by Nature', head curator Dirk Sijmons brings two conditions together. First, there is the climate crisis as a paradigmatic issue for the Anthropocene (the new geological epoch in which human habitation of the earth manifests itself as a force that has planetary impact, comparable to other forces such as geological processes or the solar cycle). Then there is the conclusion that people at the beginning of the twenty-first century are well on their way to becoming urban creatures. In short, humanity's impact on the earth is extensive, and it is urban. The logical conclusion is that the solution lies in a combination

of both, in the construction of an urban metabolism that brings the ecological impact of humanity's habitation of the earth back into balance. Nature is no longer the antithesis of the city but an integral part of it. The challenge is to conceive of a hybrid urban landscape, a second nature, in which the distinction between what is artificial and what is natural is dropped; a universal in-between landscape, one that is no longer formed by the interpenetration of city and country but is 'urban by nature'.

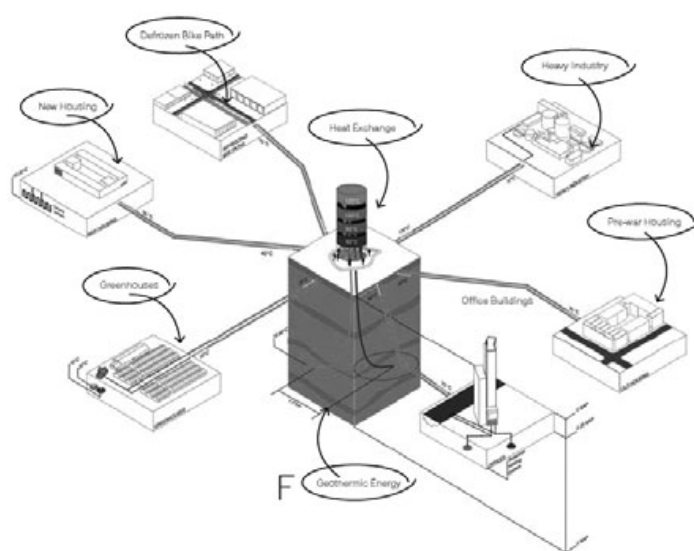
Sijmons lets there be no doubt about it. This project for the Anthropocene in which city and nature functionally overlap is the ultimate landscape assignment:

'Landscape' is by definition an ambiguous connecting concept, in which 'natural factors' and 'human actions' come together. A landscape architect is trained not to look at an area as natural or artificial, but as both at the same

22
Nathanaëlle Baës-Cantillon, Joachim Declerck, Michiel Dehaene and Sarah Levy (eds.), *Changing Cultures of Planning* (Brussels: Architecture Workroom, 2012).

23
See for example: Arc en Rêve, *Itinérances autour de Bordeaux. Carnet métropolitain* (Bordeaux: Éditions Sud Ouest, 2011).

24
George Brugmans and Jolanda Strien (eds.), *IABR-2014–Urban by Nature*, exhibition catalogue (Rotterdam: IABR, 2014).

Heat Hub, Project Atelier Rotterdam, Field Operations and .Fabric. The *Heat Hub* connects extracted geothermal energy to the energy grid but also provides an accessible heated public space in the winter / *Heat Hub*, IABR Projectatelier Rotterdam, James Corner Field Operations en .Fabric. De *Heat Hub* verbindt de winning van geothermische energie met het warmtenet, maar vormt ook een in de winter verwarmde, toegankelijke publieke ruimte

Sijmons laat er geen twijfel over bestaan. Dit project voor het Antropoceen waarin stad en natuur elkaar functioneel overlappen is bij uitstek een landschappelijke opgave:

‘Landschap’ is per definitie een dubbelzinnig en verbindend begrip, waarin ‘natuurlijke’ factoren en ‘menselijk handelen’ samenkomen. Een landschapsarchitect is getraind om een gebied niet als natuurlijk óf kunstmatig te zien, maar als beide tegelijk, als twee beelden die over elkaar heen schuiven en die samen één verhaal vertellen. Kijkend door deze lens radicaliseren we het idee van stad, stedelijkheid, samenleving en natuur.²⁵

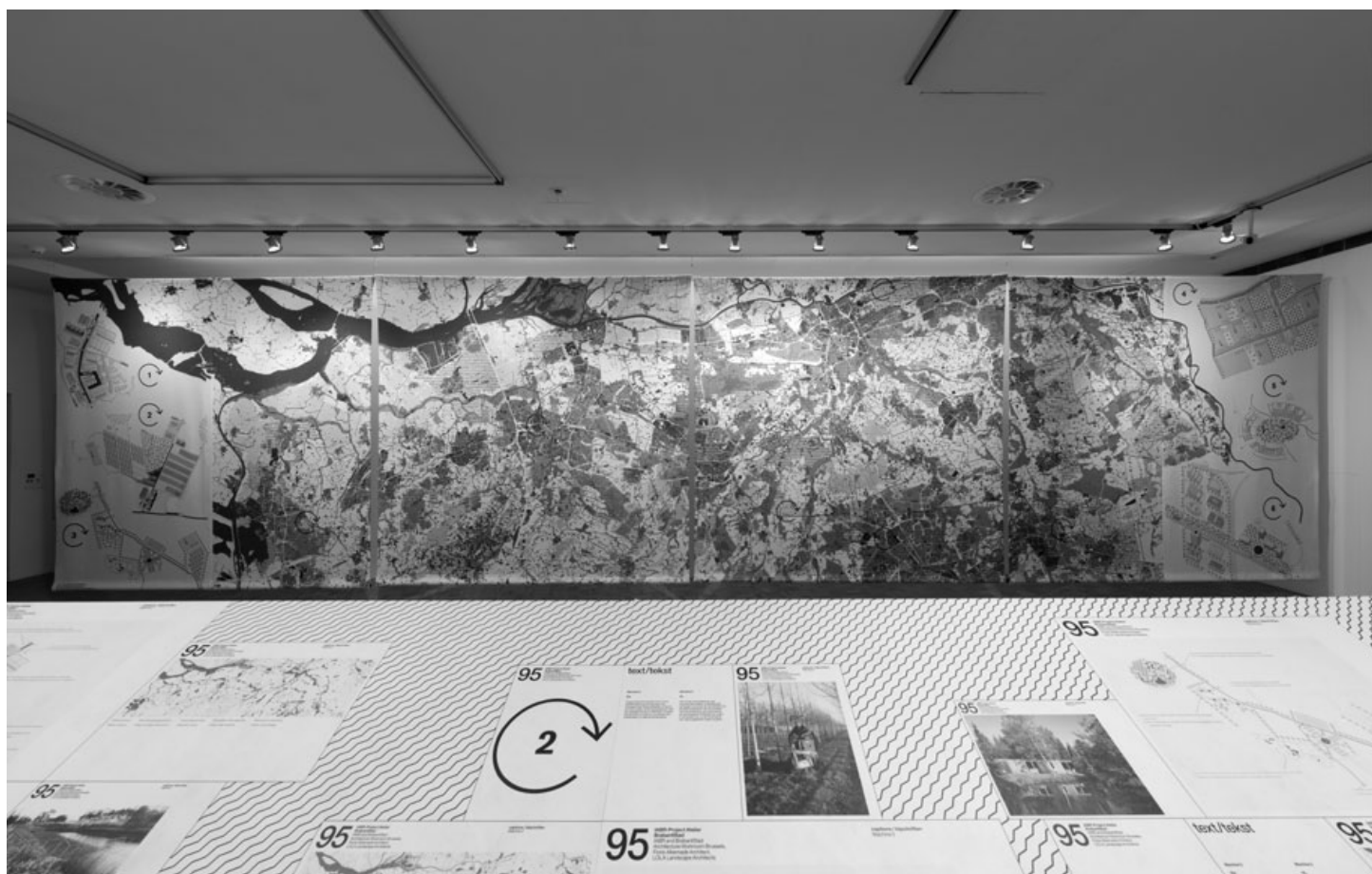
Het risico dat de landschapsarchitect zich hier vertilt – wie kan de hele wereld dragen? – is niet denkbeeldig. En toch is wat Sijmons voorstelt meer dan grootspraak. Landschap wordt op deze biënnale ingezet om de urgentie van de opgave te dramatiseren, en het stedelijke en klimaatvraagstuk in zijn ruimere samenhang te onderzoeken. De publieke grond van dit landschap ligt niet in zijn betekenis als publieke ruimte, maar in het publiek belang van het vrijwaren van de elementaire bestaansvoorwaarden voor een duurzaam overleven van de menselijke soort. De *commons*, eerder dan het publiek domein staan hier centraal: de lucht, de energiere-

serve, de biodiversiteit, de bodem, de eindige voorraad drinkwater, de voedselcrisis...

IABR 2014 verzamelde iets meer dan 100 projecten in vier thematische clusters: 1. *A Planet Cultivated*, 2. *Exploring the Underground*, 3. *Urban Landscape and Climate Change* en 4. *The Urban Metabolism, Strategies for the Urban Landscape*. De projecten worden gecombineerd met de resultaten van vier projectateliërs: drie projectateliërs opgezet door IABR en als vierde de Amerikaans-Nederlandse coproductie ‘Rebuild by Design’ in de nasleep van orkaan Sandy. De drie projectateliërs van IABR boren verschillende landschappelijke registers aan om de opgaven te verbeelden. Projectateliëer Planet Texel (La4Sale + FARO) kiest voor de (re)presentatie van het project voor een virtueel landschap waarin de koppeling tussen nieuwe vormen van toerisme en landschappelijke ontwikkeling worden gecombineerd. In een timelapse krijg je te zien hoe de toeristische activiteiten mee-evolueren met de seizoenen en de ontwikkeling van het landschap versterken. De resultaten van Projectateliëer Rotterdam (.FABRIC + JCFO) worden getoond in een gecombineerde opstelling met een studie van het Planbureau voor de Leefomgeving naar tien cruciale ‘stofstro-

25

Dirk Sijmons, ‘Wakker worden in het antropoceen’, in: *ibid.*, 15.

Wall tapestry, IABR Project Atelier BrabantStad, AWB, LOLA Landscape Architects, Floris Alkemade, 2014 / Wandtapijt, IABR Projectateliëer BrabantStad; AWB, LOLA Landscape Architects, Floris Alkemade, 2014

time, as two images that slide on top of one another and together tell a more complete story. Looking through the lens of landscape architecture, we are radicalizing the idea of the city, the urban condition, society and nature.²⁵

The risk that landscape architects will be taking on too much here – who can carry the whole world? – is not unthinkable. And yet what Sijmons is proposing is more than bluff. In this biennale, landscape is used to dramatize the urgency of the task and to investigate the urban and climate question in its broader context. The public basis of this landscape does not lie in its significance as public space but in the public interest of safeguarding the elementary conditions of life for the sustainable survival of the human species. The commons, rather than the public sphere, is the central focus here: the air, energy reserves, biodiversity, soil, the finite supply of drinking water, the food crisis . . .

IABR 2014 has gathered some 100 projects and classified them under four themes: 1. *A Planet Cultivated*, 2. *Exploring the Underground*, 3. *Urban Landscape and Climate Change* and 4. *The Urban Metabolism, Strategies for the Urban Landscape*. The over 100 selected projects are combined with the results of four project ateliers: three set up by IABR and an American-Dutch coproduction or-

ganised in the wake of Hurricane Sandy, 'Rebuild by Design'. The three IABR project ateliers mobilise a variety of landscape modalities in order to present the cases and the challenges involved. Atelier Planet Texel (La4Sale + FARO) chose to represent their project with a virtual landscape showing the link between new forms of tourism and landscape development. In a kind of time lapse, you see how tourist activities on the island of Texel evolve along with the seasons and enhance the development of the landscape.

The results of the Rotterdam project atelier (.FABRIC + JCFO) are shown in a presentation combined with a study by the Netherlands Environmental Assessment Agency on ten crucial 'material flows': logistics, water, food, energy, etcetera. In Rotterdam, .Fabric and JCFO based their design on these flows. At specific places, the relational space of flows is condensed and transformed into anthropological places in which the rational of the network is made tangible and a new urban landscape germinates. For instance, they suggest creating areas in the city where the energy grid can be used to heat publically accessible spaces, imagining spots where flows of heat and pedestrian traffic conjoin.

25

Dirk Sijmons, 'Waking Up in the Anthropocene', in: *ibid.*, 15.

Andrea Branzi, Agronica,1994. Master plan for Eindhoven 2000 / Andrea Branzi, Agronica,1994. Masterplan voor Eindhoven 2000

men': logistiek, water, voedsel, energie... In Rotterdam wordt door Fabric en JCFO met deze stromen ontworpen. De relationele metabolische stromenruimte wordt op specifieke punten verdicht tot antropologische plaatsen waarin de netwerklogica concreet erfahrbaar wordt en een nieuw stedelijk landschap ontkiemt. Zo wordt bijvoorbeeld voorgesteld om plekken in de stad te voorzien waar het warmtenet verwarmde publiek toegankelijke ruimte zou kunnen opleveren, waarin warmtestromen en voetgangersstromen zich met elkaar verknopen.

Als laboratorium van het tussenland springt echter Projectatelier BrabantStad (AWB + Floris Alkemade + Lola Landscape Architects) het meest uit. Voor de gelegenheid wordt zelfs de metaforiek van de tapijtmecropool die Willem Jan Neutelings ooit voor de Nederlandse tussenstad bedacht, terug van stal gehaald. Hier slaat de metafoer echter op een indrukwekkend wandtapijt, een geweven nieuwe kaart van Brabant, klaar om opgehangen te worden in het palazzo publico van de stadsrepubliek Brabant. Het tapijt en het project verbeelden een nieuw regionaal pact gebaseerd op een nieuwe verhouding tussen waterbeheer, huisvesting en economische ontwikkeling. Het project formuleert zes strategieën waarin actoren uit deze drie velden in nieuwe maakverbanden via lokale acties aan een nieuw metabolisme voor het stedelijk mozaïek van BrabantStad kunnen bouwen.

In het licht van het Antropoceen overheerst in de projectateliers de Nederlandse nuchterheid. De nieuwe landschappen zijn vooral een bevestiging van een traditie van rationalisering. Een goede systeemanalyse kan nieuwe landschappen opleveren, net zoals de droogmakerij ooit voor de polder zorgde. Het blijft wachten op meer beelden met de poëtische kracht als Andrea Branzi's *Agronica* en een diepere reflectie op de culturele omslag die bij de fusie van het natuurlijke en artificiële zou kunnen horen.

Kantelende landschappen

De ontwerpende worsteling met het tussenstedelijk accumulatielandschap is een oefening in bescheidenheid. Het is een poging om richting te geven aan een stedelijke wereld die men niet langer kan, maar ook niet wil controleren. In het Witboek Stedenbeleid verbeeldde André Loeckx ruim tien jaar geleden het project voor de Vlaamse Nevelstad als het organiseren van de kanteling van ambiguïteit naar ambivalentie, van koude nevenschikking naar warme meervoudigheid.²⁶ Deze intuïtie werd samengevat in de metafoer van de rasterstad als herrastering van het mozaïek dat door loutere accumulatie ontstaat.²⁷ De overgang van een orde waarin meervoudige betekenissen elkaar vernieti-

gen, naar de minimale ordening of amendering waarin synergie kan ontstaan, waarin verschillende dimensies van de ruimte elkaar versterken, waarin meervoudigheid keuze betekent eerder dan conflict, waarin keuzes ook gemaakt kunnen worden, waarin mensen zich ook vereenzelvigen met die keuzes. Kortom, de overgang van suburbaan (in de zin van nog niet urbaan) naar stedelijk.

Van het concept rasterstad is nooit echt werk gemaakt, maar het beeld van een kantelend landschap blijft overeind. Het beschrijft een soort ontwerpende arbeid zonder de nostalgie voor een nieuw begin, maar bevestigt tegelijk de overtuiging dat een bestaande ruimtelijke configuratie, ook met relatief bescheiden ingrepen, fundamenteel van betekenis kan veranderen, kan kantelen in een nieuw landschap.

Deze kanteling is net zo goed een mentale als ruimtelijke kanteling en veronderstelt een geduldige interpretatie van de huidige en toekomstige betekenis van de ruimte. De landschappelijke interpretatie van die kanteling legt de nadruk op een socio-culturele lezing van wat het betekent om stedelijk samen te leven. Alleen dan zal de terugkeer van het systemisch-ecologisch perspectief meer zijn dan een misplaatst geloof in een technologische fix. De systemische analyse mag dan wel de diagnose op scherp stellen, het perspectief van waaruit de urgenties het scherpst worden gesteld, is daarom nog niet de plek van waaruit ook de actie kan worden georganiseerd. Meer zelfs, de enorme afstand tussen de dramatiek van de planetaire diagnose en de bescheiden realiteit van elk project ontzegt aan het landschap zijn mobiliserende werking, ontdoet landschap van zijn kracht als transformatieve praktijk die net ligt in haar vermogen om een concrete werkelijkheid te koppelen aan de verbeelding van verandering. Wat deze reis door de laboratoria van het tussenlandschap laat zien is dat deze oefening zowel draait om het maken van een geografische selectie van plekken die zich tot deze stedelijke kanteling lenen, maar net zo goed om de mentale toeëigening van een landschap in verandering.

26

Linda Boudry et al., *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden* (Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap - Administratie Binnenlandse Aangelegenheden, 2003).

27

Ruth Soenen, *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad* (Antwerpen: Garant, 2006).

As a laboratory of the in-between land, however, the Brabantstad atelier (AWB + Floris Alkemade + Lola Landscapes) stands out the most. For the occasion, they even dug up the metaphor of the carpet metropolis that Willem-Jan Neutelings had once come up with for the Dutch in-between landscape. Here, however, it refers to an impressive wall tapestry, a woven new map of Brabant, ready to be hung up in the *palazzo publico* of the city republic of Brabant. The tapestry and the project represent a new regional pact based on a new relation between water management, housing and economic development. The project formulates six strategies in which actors from these three fields can work in new combinations through local operations on a new metabolism for the urban mosaic of Brabantstad.

Seen in the light of the Anthropocene, Dutch sobriety prevails in the project ateliers. The new landscapes are primarily a confirmation of a tradition of rationalism: a good system analysis can result in new landscapes, just as land reclamation once produced the polders. What is missing are more images with the poetic power of Andrea Branzi's *Agronica* and a deeper reflection on the cultural switch that could accompany a fusion of the natural and the artificial.

Landscapes at the Tipping Point

The designer's struggle with the accumulation landscape of the in-between city is an exercise in modesty. It is an attempt to give direction to an urban world that people can no longer control, but also do not want to control. More than ten years ago in the urban policy paper *Witboek Stedenbeleid*, Andre Loeckx described the project for the Diffuse Flemish City as the organising of a metamorphosis from ambiguity to ambivalence, from cold coordination to warm plurality.²⁶ This intuition was summed up in the metaphor of the grid city as a re-structuring of the mosaic that arises from pure accumulation:²⁷ the transition from an order in which multiple meanings destroy each other to a minimal ordering or amending in which synergy can arise, in which the different dimensions of a space strengthen each other, in which multiplicity means the possibility to choose rather than conflict, in which choices can also be made, in which people also identify with those choices. In short, the transition from suburban (in the sense of not yet urban) to urban.

The idea of a grid city has largely remained a dead letter, but the image of a landscape at the tipping point holds up. It describes a kind of design process without the nostalgia of a new beginning, but at the same time confirms the conviction that, even with relatively modest interventions, an existing spatial configuration can fundamentally change in meaning, can tip over and turn into a new landscape.

This metamorphosis is mental as much as it

is spatial, and presupposes a patient interpretation of the present and future meaning of a space. The landscape architectural interpretation of this metamorphosis places the emphasis on a sociocultural interpretation of what it means to live together in an urban manner. Only then will the return of the systemic ecological perspective be more than a misplaced belief in a technological fix. A systemic analysis might sharpen the diagnosis, but that does not mean that the perspective from which the urgencies can be best understood is the place from which action can also be organised. What's more, the tremendous distance between the drama of the planetary diagnosis and the modest reality of every project denies landscape its mobilising effect, strips landscape of its power as a transformative practice, which is precisely that it can couple the imagining of change with a concrete reality. What this journey through the laboratories of the in-between landscape shows is that this exercise is not only about the making of a geographical selection of places that lend themselves to this urban metamorphosis, but also and equally about the mental appropriation of a changing landscape.

Translation: Jane Bemont

26

Linda Boudry et al., *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieke en rastersteden* (Brussels: Ministry of the Flemish Community – National Affairs Administration, 2003).

27

Ruth Soenen, *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad* (Antwerp: Garant, 2006).